

BİBLİYOGRAFYA :

İsmail Habib [Sevük], *Edebî Yeniliğimiz II*, İstanbul 1932, s. 451-476; Akyüz, *Modern Türk Edebiyatı*, s. 160, 163, 164, 165; Banarlı, *RTET*, II, 1129-1143; Behçet Necatigil, "Beş Hececiler", *TDEA*, I, 404-406.

ABDULLAH UÇMAN

BEŞ KÜLLÎ

Cins, nevi, fasıl, hassa ve araz-ı âm diye adlandırılan tümel kavramları ve bunlar arasındaki ilişkiyi ifade eden mantık terimi.

İslâm mantık literatüründe "el-külliyâtü'l-hams", "el-elfâzû'l-hamse", "el-asvâtü'l-hamse" veya "el-hamsetü'l-müfrede" diye de adlandırılan beş küllîyi (külliyât-ı hams) oluşturan kavramlar ilk defa Aristo tarafından ele alınmakla birlikte Plotin'in öğrencisi olan Porphyrios, Aristo'nun mantık kitaplarının ilki olan *Kategoriler*'e giriş olarak yazdığı *İsâgüci* (*Isagoge*, *Eisagoge*) adlı eserinde beş küllîyi daha ayrıntılı ve sistemli bir şekilde incelemiştir (bk. İSÂGÜCİ). İlki İbnü'l-Mükaffa' tarafından olmak üzere birçok defa Arapça'ya tercüme edilen, daha sonra şerhi ve özeti yapılan *İsâgüci* İslâm mantıkçılarının başlıca kaynaklarından biri olmuş, onlar beş küllîye büyük önem vermişler ve bu suretle küllîler İslâm mantık literatürünün temel konuları arasında yer almıştır.

İslâm mantıkçıları lafızlarla ilgili tak-simlere ek olarak bu lafızların delâlet ettiği mânaları, varlık ve realiteleri de geniş bir şekilde incelemişler, bunların birbiriyle ilgileri bakımından değişik durumlar arzetmelerine göre çeşitli taksim ve tasnifler yapmışlardır. Nitekim Gazzâlî *Mi'yarü'l-ilm*'de (s. 59-79) altı çeşit taksim yapmıştır. Bunlardan biri de İslâm mantıkçıları beş küllîye götüren tasniftir. Buna göre herhangi bir küllî realite, varlık veya anlam öncelikle ya "zâtî" veya "ârzî" olur.

Zâtî, küllî varlığın hakikatine yani öz ve mahiyetine delâlet eden mânadır. Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'ye göre zâtî öyle bir nitelikler ki önce onu kavrar, sonra da onun nitelediği varlığı zihnimizde canlandırarak olursak âdetâ ikisi özdeşleşir ve varlığı bu nitelikten soyutlamamız mümkün olmaz; aksine, niteliğin yok farzedilmesi durumunda varlık da yok sayılmış olur. Meselâ "canlı" ve "insan" veya "şekil" ve "üçgen" arasındaki ilişki böyledir. Gerçekten de insanın canlı ol-

madığı düşünülecek olursa insan diye bir varlıktan söz etmek mümkün olmaz.

Ârzîde ise bunun tersi bir durum söz konusudur, yani ârzî olan nitelik konusunu her zaman nitelemez. Söz gelimi "gülme" insanda ârzî bir niteliktir, çünkü insan bazan güler, çok zaman da gülmez.

Mantıkçılar zâtî olan nitelik veya anlamları "mukavvim" (constitutif, varlığın özünü oluşturan), ârzî olanı ise "gayri mukavvim" olarak adlandırmışlar ve sonuçta küllîleri zâtî küllîler ve ârzî küllîler şeklinde iki ana başlık altında incelemişlerdir.

A) Zâtî küllîler cins, nevi ve fasıl şeklinde üçe ayrılır.

Cins. Porphyrios'a göre cins, altında nevilere sıralandığı şeydir. Kaplam açısından cins, nevilere denilen topluluğu şumulüne alan bir varlıklar grubudur. İçlem açısından cins bir vasıflar yığıdır. Aristo'nun tarifi de içlem açısından: Cins, birçok nevide müşterek olan ve cevher kategorisinde bu birçok neviye yüklenebilen şeydir. İslâm mantıkçılarına göre zâtî kavramı, ortak nitelikli varlık türleri olmaları itibarıyla varlıklar hakkında sorulan "nedir?" sorusunun cevabı olabilir ve bu cevap bize beş küllînin ilki olan cinsi verir. Meselâ "insan, at, ceylan nedir?" sorusuna verilen "canlıdır" cevabındaki "canlı" kavramı cinsi ifade eder. Cins, gerçeklikleri bakımından farklı ve çok sayıda olan şeyler hakkında kullanılan küllîdir.

Nevi (tür). Porphyrios'un açıklamasına göre cinsin altında ve ona bağlı olan küllîye nevi denir. Meselâ cins olarak "canlı" kavramını aldığımızda "insan" bunun bir nevidir. Başka bir tarife göre nevi, cinsin altında sıralanan ve cinsin öz bakımından kendisine yüklediği şeydir. İslâm mantıkçılarına göre zâtî olan bir kavram, sayıları bakımından çeşitli, fakat aynı gerçekliğe sahip olan şeyler hakkında sorulan "kendi zâtî ve özü itibarıyla nedir?" sorusunun cevabını veriyorsa bu cevap "nev" i gösterir. Meselâ "Ali, Ayşe vb. nedir?" sorusunun cevabı olan "insan" nevidir.

Fasıl (ayırım). Porphyrios faslı, bir varlığı başka bir varlıktan ayıran şeydir, şeklinde tarif eder. Ancak bu ayırıcı durum varlıkta gelip geçici de olabilir. Bu sebeple onun tam tarifi şöyledir: Fasıl, bir varlığı başka varlıklardan ayıran ve o varlıkta sürekli olarak bulunan niteliklerdir. İslâm mantıkçıları ise faslı bir şeyi

cins bakımından ortak olduğu başka şeyden ayıran zâtî nitelik diye tarif etmişlerdir. Meselâ akıl, insanı öteki canlılardan ayıran zâtî bir nitelik olması dolayısıyla onun faslıdır.

B) Ârzî küllîler hassa ve araz-ı âm olarak ikiye ayrılır.

Hassa. İslâm mantıkçıları Porphyrios'un hassa ile ilgili dört tarifinden sonuncusu üzerinde durmuşlardır. Buna göre hassa bir nevin mahiyetine, özüne dahil olmayan fakat sadece o nev'e has olan sıfatlardır. Meselâ insan "gülen varlıktır" şeklinde nitelendirilirse de bu küllî kavram insanın mahiyetinin dışındadır. Çünkü insan her zaman gülmez. Yine de gülme sadece insana özgü bir hassadır. Aynı şekilde üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açiya eşit olması da üçgenin hassasıdır. İnsanın ve üçgenin bu hassaları nevilere hem eşittir hem de onlardan ayrılamaz. Fakat kitâbet de insanın hassası olduğu halde insan nevinde ayrılabilir ve ona eşit değildir, hatta daha özeldir. Yani gülme hassası bütün insanlara şâmil olduğu halde kitâbet hassasına sahip olanlar onların sadece bir kısmıdır.

Araz-ı âm. Çeşitli nevilere kapsayan, ancak varlığı her durumda nitelemeyen anlamlardır. Meselâ "hareket", varlığı her durumda nitelemediği yani varlık her zaman hareket halinde olmadığı için arazdır; insan, at, kuş vb. nevilere şâmil olduğu için de âmıdır.

Kindî'den itibaren İslâm mantıkçıları Stoa mantıkçılarından etkilenerek Porphyrios'un beş küllîsine bir de "şahıs" kavramını eklemişlerdir (bk. Kindî, s. 126-127). İhvan-ı Safâ'nın *Resâ'il*'de (I, 395) "beş küllî" yerine "altı lafız" (el-elfâzû's-sitte) tabirini kullandıkları, bunlardan "nitelenen şeyler"e (el-mevsûfât) delâlet eden lafızları "şahıs, nevi, cins", "nitelikler"e (es-sıfât) delâlet eden lafızları da "fasıl, hassa, araz" şeklinde zikrettikleri görülmektedir. İhvan-ı Safâ'nın şahıs dışındaki lafızlara dair tarifleri yukarıdaki açıklamalara benzer; şahıs ise "kendi dışındaki varlıklardan ayrılmış, seçilmiş ve duyularla algılanan varlığı gösteren lafız" şeklinde tarif etmişlerdir. Buna göre meselâ "şu adam", "şu hayvan", "şu ağaç" vb. ifadeler birer şahıstır. İhvan-ı Safâ, beş küllîyi ifade eden terimlere cüz'î varlıkları gösteren şahıs da eklemeleri sebebiyle artık bunlar için alışlageldiği gibi "küllîler" (külliyât) terimini kullanmayıp "nitelenenler" (mevsûfât) ve "nitelikler" (sıfât) tabirlerini kullanmışlardır.

Öte yandan bazı müslüman usulcüler Aristo ve Porphyrios'un cins ve nevi hakkındaki anlayışlarını değiştirerek cins yerine nevi, nevi yerine cinsi kullanmışlardır. Meselâ Adudüddin el-İcî ve Sa'deddin et-Teftâzânî'nin bildirdiklerine göre usulcüler, mantıkçıların aksine, "insan" kavramını cins, "canlı" kavramını nevi şeklinde adlandırmışlardır (Tehânevî, *Keşşâf*, "cins" md.).

Müslüman düşünürler küllîler problemini beş küllînin dışında daha geniş olarak ele almışlar; mantık, tabiat bilimleri, rasyonalizm ve dinle münasebeti bakımından küllîler üzerine yaptıkları yorum ve tartışmalarla bu konuda zengin bir literatür geliştirmişlerdir (bk. KÜLLİ).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, "cins", "el-Küllîyyâtü'l-ham", md.leri; Porphyre, *Isagoge* (notlar ilavesiyle trc. J. Tricot), Paris 1947, s. 13-34; Porphyrios, *Isagoge* (trc. H. Ragıp Atademir), Konya 1948, s. 30-48; Kindî, *Fî'l-Felsefetü'l-âlâ* (nşr. M. Abdülhâdî Ebû Rîde, *Resâ'ilü'l-Kindî el-Felsefiyye* içinde), Kahire 1369/1950, s. 124-130; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376/1957, I, 395-396; İbn Sinâ, *Manţıku'l-meşrikiyyîn*, Kahire 1910, s. 50-55; a.mlf., *eş-Şifâ*, *el-Manţık, el-Medhal*, Kahire 1952, s. 28-33; a.mlf., *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 10-11, 14-17; Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 59-79; Necatî Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1970, s. 23-28; Nicholas Rescher, *Tetavürü'l-manţıki'l-Arabî* (trc. Muhammed Meh-rân), Kahire 1985, mütercimnin mukaddimesi, s. 49-61.

M. NACİ BOLAY

BEŞ SANAT

Kıyas türlerinin uygulama alanları için kullanılan bir mantık terimi.

İslâm mantıkçılarına göre mantığın en önemli bölümünü kıyas teşkil eder. Kıyası oluşturan öncüllerin çeşitli isimler altında değişme ve çoğalma durumuna göre meydana gelen kıyas türlerine İslâm dünyasında muhtemelen ilk defa Fârâbî tarafından "es-sınââtü'l-hams" (Osmanlıca'da "sınâât-ı hams") adı verilmiştir (*İhşâ'ü'l-uculâm*, s. 28). Kıyasta öncüllerin farklı oluşu beş sanatın da birbirinden farklı olmasına yol açar. Bu farklara göre beş sanat şöyle sıralanır: Burhan, cedel, hatâbe (hitabet), şiiir, safсата.

Beş sanatı kıyasın ihtiva ettiği öncüllerdeki önerme çeşitleri meydana getirdiğine göre her bir sanatın tarifini yapabilmek için öncelikle bu önerme çeşitlerini görmek gerekir. İslâm mantıkçı-

ları önermeleri ihtiva ettikleri bilgilerin doğruluk derecesine göre başlıca yedi kısımda incelemişlerdir.

1. Yakiniyyât. Gerçeğe uygun olan, tartışmasız olarak kesin bilgi veren önermelerdir. "Bütün parçadan büyüktür" önermesi gibi. İslâm mantıkçıları yakiniyyâtı çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Yaygın anlayışa göre mutlak doğru olan sadece yakini önermeler olup aşağıda gösterilen diğer bütün önerme çeşitleri az çok ihtimalli veya gerçek dışı bilgiler ihtiva eder (bk. YAKİNİYYÂT).

2. Meşhûrât. Doğruluğu insanlar tarafından kabul görmüş olmasından kaynaklanan önermelerdir. Ancak buradaki "insanlar" genel anlamda olmayıp istisna her zaman söz konusudur. Bu sebeple meşhûrâtin doğruluğu "örf" olup çağlara, bölgelere, ülkelere veya sanat ve meslek alanlarına göre değişebilir. Mantıkçılar bu önermelere çoğunlukla "Adalet iyidir", "Yalan kötüdür" gibi ahlâkî hükümleri örnek gösterirler.

3. Müsellemât. Tartışma sırasında öne sürülen ve hasım tarafından doğruluğu benimsenen, bir defa hükme delil sayılmakla geçerlilik ve yaygınlık kazanmış olan önermelerdir. Fıkıh usulünde "âhâd haber"lerle varılan hükümler müsellemâtın sayılır ve âhâd habere itiraz edilmesi durumunda fakiherin daha önce bu habere dayanarak hüküm vermiş olmaları delil gösterilir.

4. Makbûlât. Yalan söylemeyeceğine dair hakkında hüsnüzan beslenen bir kimseden alınan bilgileri ifade eder (peygamberlerin yalan söylemeleri ihtimal dışı olduğundan onlardan sâdir olduğu kesin olarak bilinen haberler burhan kategorisine girer).

5. Zanniyyât. Geniş anlamda yakiniyyâtın dışındaki bütün önerme çeşitlerini kapsar; dar anlamda ise aklın tercihen kabul ettiği, ancak tersinin de doğru olması ihtimalli bulunan önermeler için kullanılır (bk. ZANNİYYÂT).

6. Muhayyelât. Doğru veya yanlış, kabul edilebilir veya edilemez olsun insan da sevinç ve huzura yahut nefret ve sıkıntıya yol açan önermelerdir.

7. Vehmiyyât. Zihnin bir gücü olan vehim veya hayalin tecrübî varlık ve olaylara bakmak ve genelleme yapmak suretiyle ürettiği önermelerdir. Meselâ cisimlerin mekânda yer kaplamasına bakarak, "Var olan her şey mekânda yer kaplar" şeklinde ileriye sürülen önerme vehmiyyâttandır (bk. VEHMİYYÂT).

Tehânevî (*Keşşâf*, II, 835), dayandığı öncüllerin kesinlik değeri bakımından beş sanat arasındaki ilişkileri şöyle göstermiştir: Kıyasın öncülleri ya bir tasdik veya tasdik dışında başka bir tesir doğurur. Eğer bu hayalî bir tesir doğuran kıyas ise buna "şiiir" denir. Tasdik doğuran kıyasta ise tasdik ya zannî veya kesin olur. Bunlardan ilki "hatâbe"dir; ikincisi ise yakini kesinlik veya yakini olmayan bir kesinlik olabilir. Yakini olan "burhan"dir; yakini olmayanına gelince burada ya herkesin kabulü veya sadece tartışmada muhatapın kabulü söz konusu olabilir, bunlardan ilkinde "cedel", ikincisine de "mugalata" adı verilir.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslâm mantıkçıları beş sanatı şu şekilde sıralamışlardır:

1. Burhan. Öncülleri yakiniyyâttan olan kıyastır. Mantıkçılara göre burhan bütün delillerin en kesin ve güvenilir olanıdır (bk. BURHAN).

2. Cedel. Meşhûrât veya müsellemâtın sayılan öncüllerden oluşan kıyastır. Cedel bu öncüllerin kabul edilebilirlik derecesine göre bir değer taşır. Ancak İslâm mantıkçılarına göre cedel tasdike faydalı bir kıyas çeşidi olmakla birlikte aslında bununla ne bir hakikat ispat edilmiş ne de reddedilmiş olur. Cedel sanatını kullanana "cedeli" veya "mücâdil" denir (bk. CEDEL).

3. Hatâbe. Ya sırf zanniyyâttan veya hem zanniyyât hem de makbûlâtın oluşan kıyastır (bk. HATÂBE).

4. Şiiir. Mantıkçılar şiiiri kısaca muhayyelât türünden öncüllerin oluşturduğu kıyas diye tarif etmişler, ayrıca muhayyelâta da "şiiirî önermeler" adını vermişlerdir (bk. ŞİİR).

5. Safсата veya Mugalata. Safсата "genellikle öncülleri vehmiyyâttan oluşan kıyas", mugalata ise "süreti, maddesi veya her ikisi bakımından da geçersiz olan kıyas" diye açıklanır. Bazı mantıkçılar beşinci sanat olarak safساتayı, bazıları da mugalatayı göstermişlerdir (bk. Tehânevî, II, 1097). İslâm mantıkçıları düşünce faaliyetlerinde hatadan korunmak, demogoji yapanları susturmak, imtihan da öğrencinin zihin disiplinini sağlamak gibi gayelerle mugalata sanatını bilmenin yararlı olduğunu düşünmüşlerdir (bk. MUGALATA).

İslâm mantığındaki beş sanatın temeli, Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyyatının son beş bölümünü teşkil eden, çeşit-